

Питання теоретичні

Віталій Назарець

УДК 821.161.2 "18-19"

ЖАНРОВО-ТЕМАТИЧНІ РІЗНОВИДИ ПОСЛАННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ АДРЕСОВАНІЙ ЛІРИЦІ XIX – XX СТОЛІТЬ

На матеріалі творів української поезії XIX – XX століть досліджено жанрову специфіку послання як різновиду адресованої лірики, виокремлено та класифіковано жанрово-тематичні різновиди послання та їхні художні модифікації: громадянське послання з одичною настановою, громадянське послання з дидактичною настановою, громадянське послання з інвективною настановою, дружнє послання на елегійній основі, жартівливо-іронічне послання, родинне послання, любовне послання.

Ключові слова: ліричний жанр, адресована лірика, послання, поетичний діалог, автор, адресат.

Vitaliy Nazarets. Genre and thematic variants of epistles in Ukrainian addressed poetry of the 19th and 20th centuries

On the basis of Ukrainian poetry of the 19th and 20th centuries, the paper explores the genre peculiarities of epistles as a type of addressed poetry. The author singles out and classifies genre and thematic variants of epistles, as well as their literary modifications, i.e., civic epistle with odic instruction, civic epistle with didactic instruction, civic epistle with invective instruction, amicable epistle of elegiac origin, humorous epistle, domestic epistle, and amorous message

Key words: lyric genre, addressed poetry, epistle, poetic dialog, author, addressee.

Адресована лірика – це метажанрове утворення, що вбирає поетичні жанри з виразною адресною настановою, інакше кажучи, жанри, у яких предметом зображення стає комунікація зі внутрішньотекстовим адресатом.

До жанрових форм адресованої лірики належать послання, присвята й віршований лист. Будучи художніми модифікаціями певного загального інваріантного цілого (адресованої лірики), усі ці три жанрові форми, відповідно, виявляють генологічні ознаки, котрі, з одного боку, спільні для них, свідчать про їхню належність саме до згаданого метажанрового утворення, з другого – указують на дещо відмінний, специфічний спосіб вияву спільних для цього метажанрового утворення генологічних принципів, що, власне, і дає теоретичні підстави розглядати їх як виокремлені жанрові форми.

Класифікація тематичних різновидів жанрових форм адресованої лірики в сучасному літературознавстві практично не розроблена. Одностайність думок теоретиків у цьому питанні стосується хіба що дружнього послання – чітко виокремлюваного жанрово-тематичного різновиду, генологічні особливості й літературну історію якого досліджено достатньо повно й систематизовано (праці О. Квятковського, Л. Гінзбург, І. Поплавської, Л. Кіхней, Є. Дмитрієва, А. Боровської, В. Румянцевої, І. Романової, С. Артьомової та ін.). Виокремлення інших тематичних різновидів послання, зазвичай у розвідках історико-літературного характеру, теоретично не обумовлене, а класифікаційні принципи позбавлені єдиної логічної основи й підпорядковані суто практичним завданням тієї чи тієї студії.

З нашого погляду, тематичні різновиди послання найдоцільніше було би виокремлювати за ознакою характеру діалогічного контакту між автором та

Особливий статус адресата може акцентувати й адресна маркованість рамоквих структурно-композиційних елементів організації твору (заголовки, епіграф, присвята): Б. Грінченко “Марусі Вітровій (мучениці, що спалила сама себе у Петропавлівській тюрмі у Петербурзі)”; Дніпрова Чайка “Святим просвітачам люду слов’янського Кирилові та Мефодієві” та ін.

Водночас аксіологічна дистанційованість адресата від автора в посланні зазвичай менш етикетна й офіційна. На відміну від власне оди, одична настанова послання більш діалогічна за своєю семантичною природою, що надає йому більшої стилістичної розкутості, часто навіть відтінку стилізованої фамільярності, відповідно скорочуючи дистанцію між автором та його адресатом (П. Куліш “Перед гоголевим честенем”):

Пророк пророкові приносить оправданне,
Мудрець премудрого вітає по заслугі:
Так і поезії божественне дихання
Вшановує поет, і муза другій музі
Заявлює вінком високе почитання.
Земляче Гоголю! Що ж над тобою склалось?
Хто чесно привітав твій честень мармуровий
Там, де твоя тиха колиска колихалась,
Де відбував еси твій іскус науковий
І світозарная зоря твоя займалась?
Кругом твого стовпа зібрались мертві душі,
Ті, що не встиг еси пером живописати:
Пани, попи, жиди, педанти довговуші,
Та й заходилися гуртом тебе вітати.
Мов предсідателя казенної палати.

[7, 208].

Громадянське послання з одичною настановою бере на себе й певну компенсаторну функцію. Як відомо, починаючи з доби романтизму, жанр оди стрімко втрачає свою популярність і відходить на периферію літературного розвитку. У нових умовах функцію уславлення та звеличення громадських візирів та суспільних ідеалів виконує цей тематичний різновид послання.

Послання з одичною настановою найчастіше адресоване конкретній особі, зазвичай такій, яка має особливі заслуги перед суспільством, нацією, народом, людством: письменникам (Т. Шевченко “На вічну пам’ять Котляревському”; О. Афанасьєв-Чужбинський “Над гробом Т. Г. Шевченка”; М. Старицький “На спомин Котляревського”; Ю. Федькович “До нашого батька Могильницького”; Леся Українка “На роковини Шевченка”; В. Самійленко “Пам’яті Л. І. Глібова”, “На смерть Лесі Українки”; С. Крижанівський “Пам’яті М. Рильського”, “Вічно юний... (П. Г. Тичині – на п’ятдесятиріччя)”; О. Теліга “Відвічне (Н. Лівіцькій-Холодній)”; О. Лятуринська “На далеку дорогу (Є. Маланюкові)”; Б. Кравців “Миколі Зерову”); композиторам (М. Старицький “До Миколи Лисенка (На спомин 18 ст. марця 1893 р.)”, “Кантата на честь і славу М. Лисенку”; М. Вороний “Requiem (світлій пам’яті М. Лисенка)”), історичним та громадським діячам (П. Гулак-Артемівський “На победы русских над турками, одержаные генерал-майором Андронниковым в Азии 14-го и вице-адмиралом Нахимовым 18 ноября 1853 г. на порте Синопа”; П. Грабовський “До Богдана Хмельницького”; О. Олесь “Капітану Шмідту”; К. Вагилевич “До Богдана”; І. Багрянний “Пісня про Ю. Тютюнника”; С. Гординський “Реквієм (ген. Миронові Тарнавському)”). Проте цей тип послання може бути адресований також узагальненому, персонально

Я. Головацького (“Братові з-за Дунаю”, “До перемишлян”); М. Устияновича (“Одвіт многим”); А. Могильницького (“Ученим членам руської трійці”); М. Шашкевича (“Слово до читателів руського язика”); П. Куліша (“До землячки”, “До братів на Україну”); П. Грабовського (“Панським діткам”, “До українців”, “Поетам-українцям”); О. Маковея (“Поетові”); Х. Алчевської (“До дітей мого краю”, “До хліборобки”, “До жіноцтва”); В. Герасим’юка (“Перше послання Дмитра з Кутів до галичан”, “Друге послання Дмитра з Кутів до галичан”); С. Пушика (“Юнакові”) тощо.

Громадянське послання з інвективною настановою. Цей семантичний різновид послання близький до дидактичного наявністю в ньому елементів моралізаторського, повчального пафосу, котрий, проте, тут має не позитивне (просвітницьке), а різко негативне (критичне) ідейно-тематичне емоційне забарвлення. Мета громадянського послання з інвективною настановою полягає в тому, щоби дискредитувати адресата, довести хибність його світоглядних, морально-етичних, естетичних переконань, їхню невідповідність громадсько-політичним і духовним ідеалам та запитам суспільства, виявити і спростувати їхню потенційну або й фактичну аморальність чи навіть злочинність (І. Манжура “Декому”):

Ви хвалитесь гордо: колись Україна
Своїм господарством розкішно жила;
Що волі й братерства кохана дитина
У славі всесвітній вона ізросла.
Даремна балачка! Її господарство
В безодні кишені гетьманів текло,
А темне її, хоч і жваве, лицарство
Користі народній душі не дало.
Братерство ж славетне похило клонилось
Старшинській силенно важкій булаві
Або поза Уманню десь собі крилось
В бездольній у прах січовій голові.
[9, 128].

Інвективна, полемічна спрямованість послання часто може виявлятися в заголовковій семантиці: П. Куліш “До спідлених”; Б. Грінченко “Боязким”; І. Воробкевич “Моїм ворогам”; Д. Загул “Ворожим городам”. Громадське послання з інвективною настановою може мати як узагальненого (П. Куліш “Панам-добродіям”, “До спідлених”; П. Грабовський “До парнасців”, “Сучасним поетам великоруським”; Леся Українка “Ворогам”; О. Влизько “Вам – безсилим”; Є. Маланюк “Убійникам”; В. Забаштанський “Міщанам”), так і персоналізованого (М. Старицький “До Шевченка”; І. Багряний “Миколі Бажанові”, “На Олександра Копиленка”, “Ода до Сталіна”; С. Гординський “Вірш про Влизька”; Є. Маланюк “Антистрофи”; В. Онуфрієнко “А. Малишкові”) адресата. Мотивами адресної настанови тут виступають питання ідеологічної, морально-етичної, літературно-естетичної полеміки.

Виокремлення зазначених трьох типів громадянського послання не виключає їхнього семантичного взаємосполучення, що найчастіше відбувається за композиційною схемою, у котрій перша частина уславлює або, навпаки, дискредитує адресата, а друга, найчастіше прикінцева, констатувальна, – підбиває підсумки, дидактично спрямовуючи їх на певну, зазвичай більш узагальнену категорію адресатів (Б. Грінченко “Боязким”):

Страшно борються вставати
Проти насильства гидкого?
Жалко вам теплої хати,
Жалко життя затишного?
З матір'ю, з сином, з коханням
Вам розлучитися шкода?

Ви живете сподіванням:
Прийде й без того свобода?
Ні, хто розбити кайдани
Вміє своєю рукою, –
Той тільки вільний і стане:
Воля живе боротьбою!

[3, 137].

2. Дружнє послання. На відміну від громадянського, дружнє послання не передбачає офіційності, покладеної в основу адресації діалогічної настанови, навпаки, воно спрямоване на атмосферу невимушених товариських або безпосередньо дружніх стосунків між автором та його адресатом. Якщо громадянське послання генетично пов'язане із класицистичною епістолою та одою, то дружнє послання генологічно найближче до елегії, фактично виникає на її основі й у такому вигляді канонізоване в поетичних творах представників сентименталізму та романтизму. Можна, вочевидь, вирізнити принаймні дві найбільш чітко окреслені тематичні модифікації цього типу послання: дружнє послання на елегійній основі й жартівливо-іронічне послання.

Дружнє послання на елегійній основі. Цей тип дружнього послання найпоширеніший. Його діалогічна настанова має більш або менш (залежно від міри духовної близькості адресанта й адресата) товариський характер і спрямована на вільний (не заангажований приписами етикету й офіціозу) обмін думками, почуттями, інформацією з приводу тих або тих ділових, творчих взаємин, що зв'язують автора з його адресатом, а також певних біографічних обставин, що стосуються життя автора або його адресата (М. Зеров "П. П. Филиповичу"):

Я заздрю вам. Десятками поезій
Рахуєте ви лірику свою, –
Йдете доріжкою Максима й Лесі
І стежите парнаську течію.
Йдете собі "кастальськими берегами",
Тонкі серпанки топчете ногами,
А музи вас чекають на шпильях,

І збірник ваш росте, як на дріжджах.
А я – засушений, воронуватий –
Плету собі – кастальський пілігрим –
Банальне плетиво банальних рим
Та сонетоїда мотузні грати.
Мої поезії – тьми тем і просто тьма,
А збірника й не ждїть, бо "лірики" нема.

[4, 73].

Елегійна основа зближує цей тип послання із жанром власне елегії (у класицистичних поетиках їх нерідко змішували, визначаючи послання як один із різновидів елегії). Справді, й елегія, і дружнє послання, на відміну від, скажімо, оди чи громадянського послання, передбачають менш публічний і, відповідно, більш інтимізований семантичний контекст вияву ліричного почуття. В елегії вияв такого ліричного почуття спрямований передусім на самого автора, точніше ліричного "я", від особи якого ведеться мовлення, щоб окреслити ціннісні аспекти досвіду його світосприйняття; натомість у дружньому посланні вияв ліричного почуття має чітку діалогічну спрямованість, прагне до встановлення такого інформаційного контакту, який більшою мірою характеризуватиме особу адресата, а не суб'єкта мовлення, тобто автора чи його ліричного "я". Починаючи з доби романтизму, й елегія, і дружнє послання стали своєрідним ліричним інваріантом, універсальною моделлю такого поетичного твору, котрий мав би компенсувати гіпотетичну втрату лірикою жанрових ознак, канонізованих у попередній, класицистичний період її розвитку. До певної міри можна стверджувати, що дружнє послання стало наслідком

тих художніх експериментів, до яких романтики вдалися у поетичній практиці, аби пристосувати канонічний жанровий вигляд елегії до нових художніх вимог, зумовлених запитами романтичної поетики, а саме – вільного вияву ліричного “я”, що виходило за межі встановленого класицистами жанрового образу автора й у прагненні духовного самоствердження апелювало до кола споріднених душ – друзів та однодумців. Водночас трансформація елегії, сконцентрованої на внутрішньому, замкнутому світі ліричних переживань героя, тобто світі уявному, у дружнє послання означала прагнення поетів-романтиків подолати умовність зображення, надати вигаданому ліричному світові одночасно й таких ознак, які зв’язували б його з реальною біографічною постаттю поета. Дедалі дужчі тенденції біографічності, перевага реального над умовним не останньою чергою зумовили ту обставину, що наступниця романтизму – реалістична поезія охоче вдається саме до послання, а не до елегії.

Жартівливо-іронічне послання. У цьому типі послання контекст дружніх стосунків інтерпретовано в жартівливо-іронічній формі, як, наприклад, у вірші Т. Шевченка “Н. Т.”:

Великомученице кумо!
Дурна еси та нерозумна!
В раю веселому зрела,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красного не зріла,
Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на Божий день,
На ясний світ животворящий!
Сліпа була еси, незряца,
Недвиги серцем; спала день

І спала ніч. А кругом тебе
Творилося, росло, цвіло,
І процвітало, і на небо
Хвалу Творителю несло.
А ти, кумасю, спала, спала,
Пишалася, та дівувала,
Та ждала, ждала жениха,
Та ціломудріє хранила,
Та страх боялася гріха
Прелюбодійного.

[11, 369].

Жартівливі чи іронічні інтонації у дружньому посланні жодним чином не спрямовані на те, аби дискредитувати адресата (як це відбувається в сатирично-іронічній атмосфері громадянського послання з інвективною настановою), навпаки, це свідчить про достатньо глибокий рівень товариськості стосунків між автором та його адресатом, бо жарти й іронія не належать до етикетних форм спілкування й доречні лише в контексті діалогу, позбавленого семантики офіційності. Традиції дружнього послання обох виокремлених тематичних модифікацій у вітчизняній адресованій ліриці формували та продовжували Т. Шевченко (“Н. Маркевичу”, “Гоголю”, “Згадайте, братія моя...”, “А. О. Козачковському”); О. Афанасьєв-Чужбинський (“Шевченкові”, “Товаришеві”, “Є. П. Гребінці”); М. Шашкевич (“Побратимові”); П. Куліш (“Варфоломієві Шевченкові”, “До Шевченка”, “До Тараса на небеса”); П. Грабовський (“До товариства”, “Братам”, “До друзяків”); Олена Пчілка (“Миколі Лисенкові”); Леся Українка (“Товаришці на спомин”, “До товариша”); Х. Алчевська (“До братів-земляків”, “До Ольги Кобилянської”); І. Воробкевич (“До моїх друзів”, “До чарки”); М. Рильський (“Друге рибальське послання, зовсім не до рибалки адресоване”, “М. Зерову”, “Олександрові Довженку дружнє послання”, “Друзям у всьому світі”, “Другові в 41-і роковини жовтня”); М. Драй-Хмара (“Черкаси”, “Лебеді”); А. Малишко (“Вогник”, “Другові”, “Друзям за сине море”); В. Бобинський (“Рубін”); Д. Загул (“Пам’яті друга”); С. Голованівський (“Солдатська пісня”, “Леонідові Первомайському”); Д. Павличко (“Другові дитинства”, “Мій добрий друже, що з тобою?..”) та ін.

3. Родинне послання. Тематичний контекст родинного послання зумовлений стосунками, які склалися між адресантом і членами його родини. Діалогічна настанова в цьому типі послання, по-перше, майже не торкається суспільно-значущих – політичних, історичних, мистецьких проблем і сконцентрована в колі мотивів сімейного затишку, родинного спілкування, ставлення з боку одних членів родини до інших тощо; по-друге, вирізняється акцентованим біографізмом (за винятком тих випадків, коли текст має рольовий характер і стилізований під уявне послання членам родини вигаданого автором героя), по-третє, в аксіологічній площині контекстно зорієнтована на родинний статус адресата (тобто специфіка уявного діалогу між, наприклад, сином та батьком принципово відрізнятиметься від спілкування між чоловіком та дружиною або батьком чи матір'ю та їхніми дітьми). За приклади можуть правити родинні послання С. Крижанівського “Осанна батькові” й І. Франка “Моїй дружині”:

Батьку мій, Андрію Овсійовичу,
Роботяго одвічний,
Праотче великого роду,
Тепер я бачу,
Що був ти великою людиною,
Достоїною слова і слави,
Достоїною хвали нащадків.
Ти дав життя:
Архипові, кінному воїну,
Степану, співцеві вінчанному,
Євгенії, благородній наставниці,
Єлизаветі, доні-заповітниці.
А вони породили:
Станіслава – преславного,

Людмилу – людям бажану,
Віллена – епохою хрещеного,
Валентина – здорового,
І Андрія – хороброго,
Леоніда – левиного,
І Галину – лагідницю,
Владислава – керманича,
І Ларису – солодку,
Юрка – землероба,
Й Антоніну – сперечницю...
А скільки народять твої онуки!
Тому – ти безсмертний в віках,
І я тобі ставлю перший пам'ятник,
А другий поставлю мамі.

[6, 69].

Спасибі тобі, моє сонечко,
За промінчик твій – щире словечко!
Як промінчика не здобуть притьмом,
Слова щирого не купить сріблом.
В сльоту зимню, в днину млистую
Я дорогою йду тернистою;
Кого я любив, ті забулися,
А з ким я дружив – відвернулися.

<...>
Та як радісно серед трудного
Шляху темного і безлюдного
Вгледіть – світиться десь оконечко!..
Так у горі нам – щире словечко.
То ж за дар малий, а безцінний твій,
Що, мов цвіт, скрасив шлях осінній мій,
За той усміх твій не вдослід журбі
Спасибі тобі! Спасибі тобі!

[10, 401].

Зразки родинного послання в українській адресованій ліриці належать М. Шашкевичу (“Син любимому отцю”); К. Білиловському (“Завіт”, “Братови моєму”); П. Кулішу (“З-за Дунаю”); П. Грабовському (“До сестри”, “До мучениці”, “До сестроньки”, “До матері”); Б. Грінченку (“Матері”); І. Франку (“Моїй дружині”); Лесі Українці (“Веснянка”, “Братові й сестрі на спомин”); П. Карманському (“Дружині”); О. Олесю (“Моїй матері”); Г. Чупринці (“Моїй матері”); М. Рильському (“Рибальське посланіє”, “Дружині”, “Синові”); Ю. Клену (“Синові”); Ю. Липі (“Посланіє до двох моїх братів”, “Марії Липі”); С. Крижанівському (“Осанна батькові”, “Осанна матері”); Т. Масенку (“Дочці Ірині”); В. Онуфрієнку (“Я, мамо, знаю: дивишся щодня...”, “Братові”, “Дружині”); Л. Дмитерку (“Дружині”); М. Капельгородському (“Дружині”); В. Біляйву (“Дружині”); М. Руденку (“Синові”);

П. Косенку (“Не йди в життя, мій сину, втертим шляхом Креза...”); Д. Кременю (“Елегійне послання братові”); Д. Луценку (“Ти в моєму серці”, “Ярина. Незабутнє”); В. Базилевському (“Братові в далеку дорогу”) та ін.

4. Любовне послання. Любовне послання до певної міри можна розглядати як семантичний аналог дружнього послання, але з діалогічною настановою на контекст спілкування, зумовленого наявністю в адресанта й адресата (або тільки в адресата) інтимних, любовних почуттів. Як і дружнє, любовне послання має чітко виражену елегійну основу, але в останньому випадку вона набуває більшої медитативності, пов’язаної із самозаглибленням ліричного “я” у внутрішній світ своїх почуттів (Є. Маланюк “Один вечір”):

Скільки ніжності в Ваших долонях.
Скільки зоряних в зорі казок...
Знов палаю в солодкім полоні,
Знов Сахара, жага і пісок.
Хто Ви: Борджія, чи Клеопатра,
Жанно д’Арк українських степів?
В Вашім серці – незгаслая ватра,
В Вашім погляді – зоряний спів.
Навколо все чуже. Чуже до божевілля.
Цей дощаний театр, злиняли лаштунки...
Впиваю запах Ваш і п’ю солодкий біль я.
Вдивляюсь в профіль Ваш укохано-тонкий.
Стискають серце знов долоні льодовиті,
І ясно мені все: в оцім людським кублі
Знайшов я Вас, знайшов, єдина на світі –
Лілее білая на зламаним стеблі.

[8, 25].

Українська адресована лірика має численні зразки любовного послання: до цього жанрового різновиду зверталися В. Забіла (“До невірної”); М. Шашкевич (“До милої”); К. Білиловський (“До Г...”, “Ольга”); М. Старицький (“В садку”, “Не сумуй, моя зоре кохана...”); І. Манжура (“N.N.”, “Лелії”); О. Маковей (“До***”); Б. Грінченко (“Коханій”); І. Воробкевич (“Дівчина чорноброва, ой знай, чим ти мені?..”, “Гарна волошка”); М. Рильський (“М. Н.”, “М. В.”); В. Сосюра (“Коханій”); С. Гординський (“Н. Н.”); М. Капельгородський (“До П...”); С. Караванський (“Моїй Беатріче”); Є. Маланюк (“Один вечір”); О. Теліга (“Сонячний спогад”); З. Красівський (“Прилинь, кохана!”); І. Муратов (“Коханій”); Д. Луценко (“Елегія”); Д. Кремень (“Колискова для коханої”, “Послання до загубленої адресатки”); П. Мовчан (“Звертання до коханої”); В. Неборак (“Промовляння до коханки, поцупленої з шістдесятих”) та ін.

Отже, поряд із так званою інтроспективною або медитативною, в українській поезії XIX – XX ст. наявні й численні зразки адресованої лірики, провідні жанри якої – послання, присвята, віршований лист. Жанрово-тематичні різновиди послання в українській поезії XIX – XX ст. найдоцільніше виокремлювати за характером діалогічного контакту між автором ліричного твору та його адресатом. Зазначена генологічна риса дає змогу виокремити чотири жанрово-тематичні різновиди послання, художньо реалізовані в українській поезії XIX – XX ст.: громадянське, дружнє, родинне, любовне.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонич Б.-І. Велика гармонія: Модерністична поезія XX століття: Для ст. шк. віку; І.Т. Бойко (ред. кол.), Д. В. Павличко (упоряд., передм., прим.). – 2. вид., доп. і перероб. – К.: Веселка, 2003. – 350 с.

2. *Грабовський П.* Збір. тв.: У 3 т. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1959. – Т. 1 / Упорядкування і примітки Н. А. Калениченко, А. А. Каспрука, О. І. Кисельова, Й. Я. Куп'янського. Редактор тома О. І. Кисельов. – 688 с.
3. *Грінченко Б.* Твори: У 2 томах. – К.: Видавництво академії наук Української РСР, 1963. – Т. 1; Упорядкування І. І. Пільгука, В. В. Яременка; Літературно-критичний нарис І. І. Пільгука; Примітки В. В. Яременка. – 604 с.
4. *Зеров М.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т. 1: Поезії. Переклади; Упоряд. Г. П. Кочур, Д. В. Павличко. – 843 с.
5. *Карманський П.* Поезії / Упорядкування, вступне слово і примітки В. І. Лучука. – К.: Укр. письменник, 1992. – 374 с.
6. *Крижанівський С.* Літопис: вибране; Післямова авт. – К.: Дніпро, 1991. – 359 с.
7. *Куліш П.* Твори: У 2 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 1: Поетичні твори / П. О. Куліш; Підгот. тексти, упоряд. і склав приміт. М. А. Гончарук; авт. передм. М. Г. Жулинський. – 654 с.
8. *Маланюк Є.* Повернення: Поезії. Літературознавство. Публіцистика. Щоденники. Листи; Т. Ю. Салига (упоряд.). – Л.: Світ, 2005. – 496 с.
9. *Манжура І.* Вибр. твори; Вступна стаття та примітки М. Д. Бернштейна. – К.: Художня літ-ра, 1950. – 305 с.
10. *Франко І.* Збір. тв.: У 50 т. – К.: Наук. думка, 1976. – Т. 2 / Редактор тому І. І. Басса; Упорядкування та коментарі І. І. Басса, В. Я. Герасименка, А. А. Каспрука. – 544 с.
11. *Шевченко Т.* Збір. тв.: У 6 т. – К.: Наук. думка, 2003. – Т. 2: Поезія 1847-1861 / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – 784 с.

Отримано 18 грудня 2012 р.

м. Рівне

